

СУБ'ЄКТИ ПРАВОВІДНОСИН, ЩО ВИНИКАЮТЬ ІЗ ЗАПОВІДАЛЬНОГО ВІДКАЗУ

Цибульська О. Ю. – магістрант факультету цивільної та господарської юстиції ОНІОА

На сучасному етапі розвитку чинного українського законодавства функціонує різнобічно розроблена система правових норм, що є результатом законотворчої діяльності попередніх років. Велика кількість норм спрямована на ефективний захист прав і охоронюваних законом інтересів громадян. Проте деякі з цих норм є мало відомими громадянам, а тому або зовсім не застосовуються, або недостатньо використовуються ними у своїх інтересах.

Багато таких норм знаходиться і в цивільному законодавстві, зокрема при регулюванні спадкових відносин. Таким прикладом є відносини, що виникають із спеціального розпорядження заповідача, а саме: заповідальний відказ (легаті).

Відродження інституту заповідального відказу, майже зовсім забутого за радянських часів, пов'язано із соціально-економічними змінами в суспільстві. Як відомо, достатньо тривалий проміжок часу спадкове право мало другорядний, допоміжний характер галузі цивільного права. Законодавчо були закріплені обмеження, пов'язані зі спадкуванням за заповітом, граничним розміром спадкового майна тощо. Недостатність правового регулювання відносин спадкування, тим паче, відповідало економічній ситуації у державі.

Нові соціально-економічні умови сприяли покращенню ситуації. Спадкування за заповітом є вже не виключним, а скоріше пріоритетним. А тому таке спеціальне заповідальне розпорядження як легаті згодом здобуватиме більш широку сферу використання в якості одного із способів визначення долі майна після смерті заповідача.

Зазначений інститут є мало досліджуваним в сучасній цивілістиці. В українському цивільному праві й досі залишається невизначеним ряд питань, серед яких найбільш дискусійним є проблема визначення саме суб'єктів, між якими виникають правовідношення із заповідального відказу.

Окремі аспекти правової характеристики заповідального відказу були предметом досліджень таких вчених, як Б. Л. Хаскельберга, Л. В. Шевчук, Ю. О. Заїки та ін.

Проте відсутність детального і повного дослідження зазначеного питання в сучасній цивілістиці обумовлює актуальність звернення до нього у межах даної роботи.

Так, суб'єктами правовідношення із заповідального відказу є обтяжений відказом спадкоємець (спадкоємці) і відказоодержувач (відказоодержувачі). Помилковим є твердження, що учасниками правовідношення із заповідального відказу є спадкодавець, спадкоємець за заповітом, частка якого обтяжена заповідальним відказом, і відказоодержувач [3]. Оскільки зі смертю громадянина припиняється його правоздатність (ч. 4 ст. 25 ЦК України), спадкодавець не може бути суб'єктом не тільки зазначеного, але й будь-якого іншого правовідношення. Хоча такі відомі романисти, як В. М. Хвостов і Ю. Б. Барон, визнавали відношення спадкодавця до обов'язку, що виникає із легата, у той самий час не називали його суб'єктом цього зобов'язання. «К кождому отказу причастны три лица: наследодатель; лицо, в пользу которого сделан отказ; лицо на которое возложена обязанность исполнить отказ» [9, с. 493]. Приблизно також про суб'єктів відказу писав Ю. Б. Барон [2].

Незважаючи на те, що спадкодавець не є учасником відношень, що виникають із заповідального відказу, все ж таки, слід зазначити, що відказодавцем завжди виступає особа спадкодавця, а точніше спадкодавець, котрий висловив свою волю шляхом складання заповіту [10, с.32].

Право на вчинення заповіту (тестаментоздатність – право складати заповіт, спадкувати за заповітом та бути свідком при складанні заповіту [7, с. 280]) є одним із проявів цивільної право- та дієздатності громадянина. Загальною умовою виникнення права на заповіт у фізичної особи є наявність у неї повної цивільної дієздатності. Такою є особа, яка досягла вісімнадцяти років і на момент вчинення заповіту не була визнана недієздатною.

У разі реєстрації шлюбу громадянина, який не досяг повноліття, він набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу. Відповідно до ч. 2 ст. 23 Сімейного кодексу України за заявою особи, яка досягла чотирнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. Право на заповіт у такої особи виникає з моменту реалізації нею права на шлюб, а не з моменту вступу в силу

рішення суду про надання їй цього права, оскільки це є особисте право неповнолітньої особи реалізувати право на шлюб або ж взагалі відмовитися від нього. У разі розірвання шлюбу до досягнення фізичною особою повноліття або визнання його недійсним з підстав, не пов'язаних з протиправною поведінкою неповнолітньої особи, набута нею повна цивільна дієздатність зберігається.

Право на заповіт мають також емансиповані особи, які набули повної цивільної дієздатності на підставах, передбачених ст. 35 ЦК України. Такими особами є громадяни, які досягли шістнадцяти років і працюють за трудовим договором або бажають займатися підприємницькою діяльністю, а також неповнолітні особи, які записані матір'ю або батьком дитини. У разі припинення трудового договору або припинення фізичною особою підприємницької діяльності за нею зберігається всі набуті нею цивільні права.

Оскільки над особами, зазначеними в ст. 36 ЦК України, встановлюється піклування, вони мають право вчинити заповіт лише за наявності на це згоди піклувальника. Відповідно і подальша зміна або скасування заповіту, в тому числі і вчиненого до обмеження дієздатності, також можливі лише за згодою піклувальника. Відмова піклувальника дати згоду на вчинення заповіту може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органу опіки та піклування або до суду (ст. 37 ЦК України) [4, с.42 – 43].

Заповідач має бути дієздатним на момент складання заповіту. Втрата дієздатності заповідачем після складання заповіту, не впливає на дійсність заповіту. У той самий час заповіт, що склала недієздатна особа, є недійсним, навіть якщо в подальшому ця особа стане дієздатною.

Особливістю тестаментоздатності як елемента цивільної дієздатності фізичної особи є те, що вона не може бути реалізована через посередництво інших осіб, а здійснюється лише особисто. Отже складання заповіту через представника (у тому числі через законних представників – батьків, усиновителів, опікунів) не допускається. Не допускається також складання заповіту від імені кількох осіб, за винятком заповіту подружжя відносно спільного майна (ст. 1243 ЦК України). Реалізуючи право на заповіт, заповідач має можливість заповідати майно будь-яким особам, на свій розсуд визначити частки спадкоємців у спадщині, позбавити спадщини одного, кількох чи всіх спадкоємців за законом, не зазначаючи причин такого позбавлення, а також включити до заповіту інші розпорядження, передбачені ст. 1235 ЦК України, скасувати чи змінити складений заповіт [7, с. 281].

Спадкоємцями є визначені в розпорядженні заповідача особи, до яких на випадок смерті

спадкодавця переходять цивільні права та обов'язки останнього.

Право на спадкування за заповітом мають:

-фізичні особи, які входять до кола спадкоємців за законом, при цьому заповідач не пов'язаний їх черговістю. Навіть за наявності спадкоємців першої черги спадкодавець може заповісти своє майно будь-якій особі, в тому числі й іншим родичам, до шостого ступеня споріднення включно (спадкоємцям п'ятої черги). Він може одночасно закликати до спадкування осіб, що входять до різних черг тощо;

-фізичні особи, які не входять до кола спадкоємців за законом, незалежно від того, чи є в живих хто-небудь із числа законних спадкоємців, чи ні;

-юридичні особи будь-яких форм власності та організаційно-правових форм, держава Україна (у тому числі іноземна), Автономна Республіка Крим, територіальні громади та інші суб'єкти публічного права.

Відказоодержувачами можуть бути будь-які особи, як ті, що входять, так і ті, що не входять до числа спадкоємців за законом. Більш того, спадкодавець вправі зобов'язати спадкоємця виконати заповідальний відказ на користь особи, яка була зачата за життя спадкодавця і народилася живою після відкриття спадщини [4, с.18 – 20, 49].

Висновок про можливість призначення зазначених суб'єктів відказоодержувачам відповідає принципу свободи заповіту, що передбачає право включати в заповіт не тільки розпорядження, що стосуються визначення спадкоємців, а також інші розпорядження, передбачені ЦК України. Отже, відказоодержувачами можна призначити спадкоємців як за заповітом, так і за заповітом, одночасно і тих, і інших, а також осіб, що не є спадкоємцями ані за законом, ані за заповітом. У зв'язку з цим постає питання щодо сенсу і можливих мотивів призначення однієї й тієї ж особи і спадкоємцем за заповітом, і відказоодержувачем (насамперед, при невідповідності предмету легата і майна, що відписали), яка законом хоч і не передбачена, але й не виключається, а відповідно, можлива. Можна поставити і більш загальне питання – про необхідність і доцільність інституту заповідального відказу в умовах легально закріпленої широкої заповідальної свободи спадкодавця.

Встановлюючи легат на користь певної особи, заповідач може керуватися різними міркуваннями. Можна назвати деякі мотиви на користь даного інституту взагалі та окремих випадків встановлення легата зокрема і не претендувати не тільки на вичерпний, але й на відносний їх перелік.

Перш за все слід зазначити, що без заповідального відказу, досягнення деяких цілей заповідача не

є можливим [6] і не може бути забезпечено шляхом призначення спадкоємця за заповітом, наприклад, коли заповідач бажає надати кому-небудь право довічного або тимчасового користування майном при одночасній передачі цього ж майна у власність іншої особи. Так, якщо до спадкоємця переходить квартира чи інше житлове приміщення, заповідач може покласти на спадкоємця обов'язок надати іншій особі довічне або на певний термін право користування цим приміщенням або якою – небудь його частиною. Інший приклад: на спадкоємця може бути покладений обов'язок придбати яку-небудь конкретну річ, якої нема у складі спадкового майна, і передати її легатарію. Якщо предметом заповідального відказу є прощення боргу, або, інакше кажучи, звільнення боржника від обов'язку, здійснення заповідачем такого наміру неможливо при становленні боржника спадкоємцем, проте сповна забезпечується призначенням боржника відказоодержувачем. Теж саме можна сказати, якщо предметом заповідального відказу є виконання певної роботи або надання послуги.

Можуть бути названі міркування й іншого роду, що спонукають заповідача встановити легат. Встановлюючи легат на користь певної особи, що не є законним спадкоємцем і не призначеної спадкоємцем за заповітом, спадкоємець бажає не тільки «обдарувати» легатарія певним майновим благом, але й звільнити його від турбот спадкоємця (якщо б він був призначений таким), а також від матеріальних витрат, пов'язаних з прийняттям спадщини і його оформленням, сплатою податку на майно, що переходить у порядку спадкування тощо.

Наведеними міркуваннями можна обґрунтувати також і доцільність встановлення заповідального відказу на користь особи, що є спадкоємцем за законом або за заповітом.

Відказоодержувачами, як до речі, і спадкоємцями, фізичні особи можуть бути призначені незалежно від їх дієздатності. Право недієздатного легатарія здійснює його законний представник, а обмежену дієздатність сповнюють батьки, усиновлювачі або опікуни у тому ж порядку, що і при здійсненні інших цивільно-правових угод.

Таким чином, призначення особи відказоодержувача, як і спадкоємця, залежить від волі спадкодавця. Однак незважаючи на це, відказоодержувачі не володіють правовим статусом дійсних спадкоємців заповідача: зазначення їх у заповіті як відказоодержувачів не породжує для них яких-небудь наслідків, що виникають після відкриття спадщини. Правове становище відказоодержувачів за цілим рядом моментів суттєво відрізняється від правового становища спадкоємців [4, с.49].

По-перше, спадкоємець, набуваючи право на залишене йому у спадщину майно, одночасно стає і особою, зобов'язаною перед кредиторами спадкодавця, що впливає із універсального характеру спадкового наступництва.

Відказоодержувач же набуває лише зобов'язальні вимоги в порядку часткового (сингулярного) наступництва, тому відповідальності за зобов'язаннями спадкодавця не несе.

По-друге, спадкоємець набуває право на спадщину за актом прийняття спадщини, тобто вчиненим ним одностороннім правочином, який виражає його згоду прийняти спадщину.

Відказоодержувач набуває зазначені в заповіті зобов'язальні вимоги і стає кредитором спадкоємця на момент відкриття спадщини, однак він може відмовитися від використання встановленого на його користь права [5, с. 89 – 90].

Слід зазначити, що у випадку, коли відказоодержувач є одночасно спадкоємцем, його право відмовитися від отримання заповідального відказу не залежить від його права прийняти спадщину або відмовитися від неї [4, с. 54].

Закон відрізняє відмову від прийняття заповідального відказу і ситуацію, коли відказоодержувач не скористався своїм правом на отримання заповідального відказу. Відмовою від прийняття легата слід вважати заяву зобов'язаному спадкоємцю (спадкоємцям) у будь-якій формі про незгоду прийняти легат. Вислів же «не скористатися своїм правом на отримання заповідального відказу» означає, певно, бездіяльність відказоодержувача, неприйняття ним легату у визначений шестимісячний термін [8, с.103].

Адже легатарій має право, але не зобов'язаний прийняти легат. Заповідальний відказ є завжди правом, але не обов'язком, хоча у складі спадщини є і те й інше [11].

По-третє, до спадкоємця за певних обставин понад його частку, яка визначена у заповіті, може перейти й інша частка спадщини або взагалі все спадкове майно в порядку, так зване приращення спадкових часток.

Відказоодержувач права на приращення спадкових часток ніколи не набуває.

По-четверте, спадкоємець після прийняття спадщини набуває не лише зобов'язальні права, які належали спадкодавцеві, а і речові права, в більшості випадків – це право приватної власності на майно, що належало спадкодавцеві, і як правило, ці речові права становлять основну частину спадкового майна.

Навпаки, відказоодержувач може набути лише зобов'язальні права вимоги, які звернені до спадкодавця, обтяженого заповідальним відказом. Від

спадкодавця, який не відмовився від спадщини, але відхиляється від виконання обов'язку, відказоодержувач має право вимагати виконання обов'язків. Він може вимагати виконання обов'язку у трирічний термін позовної давності (ст. 257 ЦК України) з моменту відкриття спадщини, тобто з того часу, коли в нього виникло право вимоги [1, с. 52].

По-п'яте, до спадкоємця переходять ті права, які належали спадкодавцеві, а до відказоодержувачів переходить не завжди саме те за змістом право, яке належало спадкодавцеві. Наприклад, будинок, який належав спадкодавцеві на праві приватної власності, переходить у приватну власність спадкоємця. В той же час спадкоємець, у силу заповідального відказу, зобов'язаний надати відказоодержувачу лише право користування цим майном.

В шостих, при призначенні спадкоємця за заповітом може мати місце підпризначення спадкоємця (на той випадок, коли спадкоємець помер до відкриття спадщини чи відмовиться від її прийняття).

Чинне ж спадкове законодавство підпризначення відказоодержувачів не допускає. Закон у цьому плані категорично зазначає, що заповідальний відказ втрачає чинність у разі смерті відказоодержувача, що сталася до відкриття спадщини (ст. 1239 ЦК України). Якщо відказоодержувач помре до відкриття спадщини, спадкоємець за заповітом – виконавець заповідального розпорядження звільняється від тягря виконання і отримує свою частку майна повністю без будь-яких зобов'язань щодо інших спадкоємців.

Окрім цієї обставини, втрата чинності заповідального відказу можлива також, якщо:

- відказоодержувач помре одночасно із заповідачем;
- відказоодержувач втратив право на отримання заповідального відказу як недостойний спадкоємець;
- відказоодержувач відмовився від отримання заповідального відказу;
- розпорядження про заповідальний відказ скасоване заповідачем;
- скінчився строк користування відказоодержувачем рухомим або нерухомим майном, одержаним за заповідальним відказом; заповіт в цілому або в його частині, якою встановлено заповідальний відказ, визнано недійсним [4, с.54].

Отже, аналіз статей 1237 – 1239 ЦК України, що визначають цивільно-правову регламентацію заповідального відказу або легату надає можливість зробити висновок щодо встановленого права

заповідача зробити у заповіті заповідальний відказ, обов'язок виконання якого він може покласти не тільки на громадянина, але й на всіх інших учасників цивільних правовідносин, які можуть виступати як спадкоємці за заповітом.

Специфікою правовідносин, що виникають при виконанні заповідального відказу, є набуття певного речового права або речі відказоодержувачем не безпосередньо від заповідача, а через спадкоємця, який зобов'язаний спадкодавцем до здійснення відповідних дій на користь відказоодержувача. Такий вид набуття майнових прав носить сингулярний характер і поряд з відносинами універсального правонаступництва також входить до предмета регулювання спадкового права.

Таким чином, після відкриття спадщини між спадкоємцем, на якого покладено виконання заповідального відказу, і відказоодержувачем виникають зобов'язальні правовідносини, в яких спадкоємець виступає боржником, а відказоодержувач – кредитором.

Отож, правовідношення із заповідального відказу ставлять відказоодержувача в особливе становище, яке нагадує становище обдарованого, оскільки легатарій, отримуючи за заповітом будь-яку майнову вигоду, не відповідає за борги спадкодавця своїм майном, оскільки майнове благо в якості дарунку передається вільним від боргів, тому легат виконується після погашення спадкоємцями кредиторської заборгованості заповідача.

Заповідальний відказ – це завжди право, а не обов'язок. Заповідальний відказ полягає в одному або в кількох певних правах і цим відрізняється від універсального спадкування, яким є право вступу в сукупність юридичних відносин, активних і пасивних, які залишилися після спадкодавця, хоча б і не всю, а тільки її частину.

Таким чином, встановлення змісту відношень із заповідального відказу та правил щодо відповідальності за борги спадкодавця має практичне значення, в першу чергу, для спадкодавця, тому що встановлення різниці між спадкоємцем та відказоодержувачем, в свою чергу, необхідно для визначення правових наслідків, настання яких прагне спадкодавець після відкриття його заповіту.

Заповідальний відказ або легат, як ми бачимо, є зручним та ефективним засобом щодо наділення майновими благами осіб, по відношенню до яких заповідач не бажає створювати відносини спадкування, але прагне наділити їх певною майновою вигодою у випадку своєї смерті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранник Н. М. Наследство. Наследники. Наследование. — Х.: Эспада, 2004. — 192с.
2. Барон Ю. Система римского гражданского права. Вып. 4. Кн. V: Семейственное право. Кн. VI: Наследственное право. — СПб., 1908. — С.189.
3. Барщевский М. Ю. Наследственное право. Изд. 2. — М., 1996. — С.77.
4. Васильченко В. В. Коментар Книги шостої Цивільного кодексу України «Спадкове право» // Довідник нотаріуса. — 2006. — № 1. — С.4 -96.
5. Заїка Ю. О. Спадкове право України: Навч. Посіб. — К.: Істина, 2006. — 216 с.
6. Йоффе О. С. Советское гражданское право: Курс лекций. Ч. III. — Л., 1965. — С.319.
7. Харитонов Є. О., Дрішлюк А.І. Цивільне право України. Елементарний курс: Навчальний посібник. — Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. — 352 с
8. Хаскельберг Б. Л. Правоотношение из завещательного отказа и его элементы // Цивилистические исследования. Выпуск первый: Сборник научных трудов памяти профессора И. В. Федорова / под ред. Б. Л. 2. Хаскельберга, Д. О. Тузова. М., — 2004. — С.78-111.
9. Хвостов В. М. Система римского права: Учебник. М.: Спарк, 1996. — С.501.
10. Шевчук Л. В. Поняття заповідального відказу// Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. — 1999. — С. 48.
11. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Изд. 6. СПб., 1907. — С.773.